

Přínos politické teorie Hannah Arendtové pro uchopení zákazu zpředmětnění člověka jako ústavněprávní kategorie: Na rozcestí mezi otázkou proporcionality a legitimacy

Mgr. ANNA SLEŽKOVÁ

Právnická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci,
Katedra ústavního práva

DOI: <https://doi.org/10.24132/ZCU.NADEJE.2022.601-610>

Klíčová slova:

zákaz zpředmětnění člověka, lidská důstojnost, Hannah Arendtová, moc, předsudek

Úvod

Nepředmětnost člověka, respektive zákaz jeho zpředmětnění, explicitně nezaznívá v Listině základních práv a svobod. Ústavní soud nepředmětnosti přesto spojením s lidskou důstojností přiznal výsadní postavení při ochraně člověka a jeho lidství. Lze-li obsahu lidské důstojnosti rozumět tak, že tato zakazuje, aby se s člověkem manipulovalo jako s věcí,¹ stává se nepředmětnost člověka základním interpretativním principem pro jednotlivá lidská práva a hodnotou, která je jinak nehierarchicky uspořádaným lidským právům nadřazena.²

¹ Nález ze dne 7. 12. 2005, sp. zn. IV. ÚS 412/04.

² Nález ze dne 6. 3. 2012, sp. zn. I. ÚS 1586/09, odst. 33.

Je však třeba připustit, že samotná nepředmětnost člověka není svým obsahem o nic méně abstraktnější než lidská důstojnost, jejíž obsah by měla ozřejmovat. I ona vyžaduje další rozvedení, a to především z hlediska důsledků pro aplikaci požadavků na oprávněnost zásahu do lidských práv. Z judikatury Ústavního soudu totiž není zcela zřejmé, zda se nepředmětnost člověka promítne v posuzování proporcionality, anebo legitimacy zásahu. V tomto příspěvku se pokusím představit, jaký přínos by mohla mít politická teorie Hannah Arendtové pro zaplnění této mezery. Hannah Arendtovou volím především z toho důvodu, že se přiklání k takovému pojetí ústředních ústavněprávních hodnot, jakou je např. svoboda, které vybočuje z tradičních liberálních mantinelů, v nichž jsme s nimi zvyklí v ústavním právu pracovat. Tento aspekt může napomoci osvětlit, zda Ústavní soud nenastoupil spojením lidské důstojnosti se zákazem zpředmětnění člověka nevyhnutelně cestu radikálního obratu v uplatňování práva vůči člověku v podobě odmítnutí některých zásahů, které byly dosud posuzovány v rovině proporcionality, jako nelegitimních.

Zákaz zpředmětnění člověka v judikatuře Ústavního soudu

Pojetí lidské důstojnosti jako zákaz zpředmětnění člověka byl v judikatuře Ústavního soudu výrazně rozpracován v souvislosti s problematikou zbavení či omezení způsobilosti člověka k právním úkonům (svéprávnosti). Ústavní soud se v těchto nálezech vymezil vůči přístupu, který by s člověkem manipuloval „jako s věcí“,³ stavěl by člověka „do role objektu, kdy se stává pouhým prostředkem a je umenšen do podoby druhově zaměnitelné veličiny“, činil by ho objektem společenských „poměrů“ či objektem práva.⁴ Zásah do svéprávnosti však pro něj bez dalšího takovou manipulací nebyl. Tou byla až situace, kdy byl člověk nucen podrobit se právu „zcela při jeho interpretaci a aplikaci, tj. bez zohlednění jeho individuálních zájmů, resp. základních práv“.⁵ To bylo ztotožněno s automatickou subsumpcí skutkového stavu pod zákonnou normu.⁶ Zákaz zpředmětnění člověka zde tak navzdory velkolepě znějící doktríně, nabývá v konečném důsledku poměrně banálního vyznění v podobě apelu na

³ Nález ze dne 7. 12. 2005, sp. zn. IV. ÚS 412/04.

⁴ Nález ze dne 18. 8. 2009, sp. zn. I. ÚS 557/09, odst. 18.

⁵ *Ibidem*, odst. 18.

⁶ *Ibidem*, odst. 21.

nezbytnost zohlednit jednotlivé okolnosti případu, a to v rámci testu proporcionality. Samotný zásah do svéprávnosti člověka není *a priori* odmítán jako zpředměťující. Tím se stává jedině, pokud nejsou odpovídajícím způsobem zohledněna všechna dotčená lidská práva daného člověka. Jako interpretativní princip pro výklad lidských práv se zde tak zákaz zpředmětnění stává poněkud impotentní, jelikož k vlastnímu uchopení jejich obsahu nijak nepřispívá. Dokáže tak fungovat jako mantinel jejich výkladu⁷ jedině tím, že ukáže, že zde jsou, nemá však již žádný vliv na to, jak lidským právům bude porozuměno a co tedy bude vstupovat do požadovaného testu proporcionality.

Novější judikatura, pracující s lidskou důstojností jako zákazem zpředmětnění, však umožňuje dát tomuto zákazu i vlastní věcný a nikoli pouze procesní obsah. Zmínit je třeba v této souvislosti především nálezy, v němž se Ústavní soud zabýval ústavností vyloučení člověka, který žil v registrovaném partnerství, z možnosti požádat o zprostředkování osvojení. Ústavní soud zde vedle lidské důstojnosti v souvislosti se zákazem zpředmětnění člověka silně akcentoval i rovnost v důstojnosti a právech. Ta podle něj znamená „uznání hodnoty každého člověka, a to bez ohledu na jeho další charakteristiky a užitečnost či prospěšnost pro celek“.⁸ Ústavní soud se zde rovněž vymezil vůči tomu, aby skutečnosti, že člověk žije v registrovaném partnerství, byla připisována představa o jeho „méněcennosti, zásadní odlišnosti od ostatních (zřejmě „normálních“) a zřejmě i o neschopnosti se – oproti osobám jiným – náležitě postarat o děti.“⁹

Pokusili-li bychom se tyto závěry zobecnit, mohli bychom konstatovat, že Ústavní soud zde otevřel dveře pro uchopení zákazu zpředmětnění člověka jako zákazu uzavření člověka v jeho skupinové identitě. Odmítl identitární přístup, který je založený na představě nějaké esence ve smyslu stejnosti lidí. Současně se výrazně vymezil vůči využívání práva jako nástroje pro sociální disciplinaci. Právě toto porozumění zákazu zpředmětnění však může vyžadovat posun posuzování zásahů do lidských práv z roviny proporcionality do roviny legitimity.

⁷ Nález ze dne 7. 12. 2005, sp. zn. IV. ÚS 412/04.

⁸ Nález ze dne 14. 6. 2016, sp. zn. Pl. ÚS 7/15, odst. 45.

⁹ *Ibidem*, odst. 46.

Moc a předsudek v politické teorii Hannah Arendtové

Pluralita lidí a vymezení se vůči praktikám sociální disciplinace v právu jsou důležitými tématy též pro Hannah Arendtovou. Její politická teorie nabízí mnoho nosných konceptů, ale v kontextu tohoto příspěvku se i z důvodu omezeného rozsahu zaměříme konkrétně na dva – moc a předsudek.

Arendtová vycházela ze striktního rozlišení politické, společenské a soukromé sféry.¹⁰ Moc přitom spadá do první z uvedených,¹¹ předsudek pak do druhé.¹² I z tohoto důvodu nevnímala moc jako dominanci.¹³ Politická sféra pro ni byla svázána s principem rovnosti.¹⁴ V jejím pojetí se jednalo o prostor, kde se po vzoru antické polis, vzájemně setkávají sobě rovní a svobodní občané, společně jednají, promlouvají, diskutují a přesvědčují se.¹⁵ Jde zkrátka o prostor, v němž lidé mohou nechat svobodně zaznít svůj hlas ve veřejných záležitostech.¹⁶ Právě zde se rodí moc, která náleží vždy společenství a nikoli jednotlivci.¹⁷ Být uznán za člena společenství, tedy mít možnost svobodně jednat, promlouvat a být slyšen, se stalo i obsahem jejího proslulého konceptu práva mít práva.¹⁸

Předsudek je naproti tomu společenskou kategorií. Arendtová definuje společnost s oporou o antickou domácnost, jejímž účelem nebylo vzájemné setkávání, jednání a diskuze, nýbrž zajištění životní nutnosti. Z tohoto důvodu se v domácnosti nemohla uplatňovat rovnost, ale přísná hierarchie s otcem rodiny jakožto hlavou domácnosti.¹⁹ Společnost je pak novověkým fenoménem, který vzniká uplatněním těchto principů mimo zdi domácnosti. Oproti domácnostem a jejich hlavám se liší v tom, že se nastoluje jako jediný despota namísto mnoha. Tím je nebezpečnější.²⁰

¹⁰ ARENDT, A. Reflections on Little Rock. In: KOHN, J. (ed.). *Responsibility and Judgment*. New York: Schocken Books, 2003, s. 205–208.

¹¹ ARENTOVÁ, A. *O revoluci*. Praha: Oikoymenh, 2012, s. 172.

¹² ARENDT, A. Introduction into Politics. In: KOHN, J. (ed.). *The Promise of Politics*. New York: Schocken Books, 2005, s. 100–101.

¹³ ARENTOVÁ, A. *O revoluci*. Praha: Oikoymenh, 2012, s. 146.

¹⁴ ARENDT, A. Reflections on Little Rock. In: KOHN, J. (ed.). *Responsibility and Judgment*. New York: Schocken Books, 2003, s. 205.

¹⁵ ARENDT, A. Introduction into Politics. In: KOHN, J. (ed.). *The Promise of Politics*. New York: Schocken Books, 2005, s. 116–118.

¹⁶ *Ibidem*, s. 118.

¹⁷ ARENTOVÁ, A. *O násilí*. 2. vyd. Praha: Oikoymenh, 2011, s. 36.

¹⁸ ARENTOVÁ, A. *Původ totalitarismu I–III*. Praha: Oikoymenh, 2013, s. 417.

¹⁹ ARENDT, A. Introduction into Politics. In: KOHN, J. (ed.). *The Promise of Politics*. New York: Schocken Books, 2005, s. 117.

²⁰ *Ibidem*, s. 150.

Společnost není otevřeným prostorem pro neustálé vzájemné přesvědčování. Orientuje se jednodušeji a rigidněji na základě předsudků – předem daných soudů. Ty vycházejí z minulé zkušenosti, na jejímž základě dochází k formulaci určitého standardu. V konkrétním případě se pak řeší pouze otázka, spadá-li tento případ pod daný standard či nikoli, samotný standard však již předmětem posouzení – soudu není. Tím se předsudek liší od soudnosti, která se uplatňuje v prostoru politiky a jejímž základem je jedinečná zkušenost.²¹ Tím, že předsudek má svůj základ v minulé zkušenosti, dostává se mu autority, kterou by naopak nepožívala osobní idiosynkrazie.²² Tato autorita nabývá díky hierarchickému principu společnosti podobu donucující povahy předsudku, a to opět na rozdíl od soudnosti, která může vždy pouze přesvědčovat, nikoli však donutit.²³

Předsudek nevyhnutelně vede k vytváření skupin – některé lidi vylučuje, jiné zahrnuje.²⁴ Díky této skutečnosti a díky své donucující povaze dokáže velmi účinně zbavit člověka podílu na moci, a to tehdy, je-li jeho obsahem předpoklad neschopnosti, nevhodnosti či nehodnosti člověka takového podílu.

Arendtová si uvědomuje, že se v životě nelze obejít bez předsudků, jelikož tyto nám pomáhají orientovat se ve společnosti. Varuje však před nebezpečím, které vzniká, přerůstají-li předsudky do prostoru politiky,²⁵ anebo do soukromí.²⁶ K tomu přitom dochází, jsou-li předsudky vymáhány právem.²⁷ Příkladem takové situace bylo ostatně i vyloučení osob žijících v registrovaném partnerství z možnosti žádat stát o zprostředkování osvojení, jehož ústavností se Ústavní soud zabýval ve výše citovaném nálezu a v němž došlo, v důsledku vynucování předsudku v soukromé sféře člověka, k postavení tohoto člověka do role osoby „druhého řádu“.²⁸

Arendtová řadí právo k prostoru politiky. Z pohledu právní teorie bychom však právo zařadili v dichotomii politiky a společnosti, kterou Arendtová rýsuje, mezi společenské fenomény. Determinující soud, který je ústředním definičním kritériem předsudku, je vlastní podstatou norem, a to včetně norem právních.

²¹ ARENDT, A. Introduction into Politics. In: KOHN, J. (ed.). *The Promise of Politics*. New York: Schocken Books, 2005, 104–106.

²² *Ibidem*, s. 100.

²³ *Ibidem*, s. 104.

²⁴ *Ibidem*, s. 100.

²⁵ *Ibidem*, s. 101.

²⁶ ARENDT, A. Reflections on Little Rock. In: KOHN, J. (ed.). *Responsibility and Judgment*. New York: Schocken Books, 2003, s. 208.

²⁷ *Ibidem*, s. 208–209.

²⁸ Nález ze dne 14. 6. 2016, sp. zn. Pl. ÚS 7/15, odst. 46.

Roli, kterou Arendtová připisuje právu, však mohou plnit ústavněprávní kategorie, včetně zákazu zpředmětnění člověka. S oporou o pojetí moci a předsudku u Arendtové by zákaz zpředmětnění bylo možné uchopit jako právo člověka na podíl na moci, tedy uznání jeho příslušnosti k politickému společenství, umožňujícímu mu veřejně jednat a nechat zaznít svůj hlas, a svobodu od předsudků zakládajících představu o neschopnosti, nevhodnosti či nehodnosti člověka takového podílu. Případnost tohoto pojetí by mohla podtrhávat též ta skutečnost, že Arendtová tento stav pojímá jako politickou svobodu, kterou odlišuje od jednotlivých lidských, respektive v její terminologii občanských práv.²⁹ Občanská – lidská práva k nastolení politické svobody nemusí vést. Má-li tedy být nastolena politická svoboda, musí jí být přiznáno podobně jako lidské důstojnosti, a tudíž i zákazu zpředmětnění člověka, výsadní postavení vedoucího interpretativního principu, osvětlujícího obsah jednotlivých občanských – lidských práv i jejich hranice.

Nové otázky vyvstávající v rovině legitimity zásahu

Význam, který by s sebou neslo pojetí zákazu zpředmětnění člověka ve výše popsaných kategoriích politické teorie Arendtové, v rovině posuzování legitimity zásahu do lidských práv, nemusí být patrný na první pohled. Svou povahou je však enormní a otevírá prostor pro skutečně radikální obrat v lidskoprávním uvažování.

Enormní rozsah dopadu tohoto pojetí zákazu zpředmětnění člověka do roviny legitimity zásahu do lidských práv souvisí především se dvěma vzájemně provázanými fenomény, kterými jsou: 1) vliv vědeckých poznatků o člověku na právní rozhodování o individuálních zásazích; a 2) ošetření rizik spjatých s lidským chováním jako jeden z účelů práva.

Pokud jde o vědecké poznatky o člověku a jejich vliv na právní rozhodování, je třeba zdůraznit, že i věda je společenský fenomén. Veškeré vědecké poznání člověka nemůže být založeno na ničem jiném než na předsudcích, tedy předchozích zkušenostech, nikoli na bezprostřední zkušenosti s konkrétním člověkem. Samozřejmě, že je-li přijímán závěr o konkrétním člověku, např. v rámci znaleckého zkoumání, tento člověk do celého procesu vstupuje. To však nijak nezmiňuje význam předsudků v celém procesu. Teoretický rámec, který je na

²⁹ ARENTOVÁ, A. *O revoluci*. Praha: Oikoymenh, 2012, s. 216.

člověka aplikován, je sám o sobě předsudkem, tedy oním standardem, který již není podrobován dalšímu soudu. Ostatně, právní řád v otázkách, které jsou hodnoceny tak, že nemají právní, ale odbornou povahu, činí příslušné rozhodovací orgány, soudní či správní, nekompetentní k vynesení soudu, a tím spíše ke kritickému přezkoumávání vědeckých poznatků, které jsou v konkrétním případě aplikovány.³⁰ Jedinou výjimkou by byla situace, kdy by tyto vědecké poznatky vybočily z uznávaných metod a dosažené úrovně poznání v rámci předmětného oboru, avšak i v takovém soudu by rozhodovací orgány byly opět závislé na vědě, a tedy i na předsudcích.

Podobně, má-li právo plnit účel ochrany společnosti či člověka samotného před rizikem, které může vyplývat z jeho chování, neobejde se bez předsudků. Pomiňme zde tu skutečnost, že právě pro předpověď budoucího rizika bývá velmi často povolávána věda a její poznatky. I pokud bychom se spoléhali toliko na předchozí zkušenosti s konkrétním člověkem, nebudou tyto do budoucna mít jinou povahu než povahu předsudku. Zkušenosti s konkrétním člověkem, jeho konkrétní jednání, neztratí svou bezprostřednost jedině, pokud budeme řešit otázku, jaká sankce by člověku měla být za toto jednání uložena. V takovém případě bude předsudkem pouze aplikovaná právní norma,³¹ nikoli však soud o člověku. Bude-li však tím, co nás bude zajímat, především předpověď budoucího rizika, které lze od člověka očekávat pro něj či pro sebe sama, nemohou tyto minulé zkušenosti být opět ničím jiným než předsudkem.

Již bylo uvedeno, že obě oblasti se částečně překrývají. Vědecké poznatky o člověku bývají právem povolávány nezřídka, když se od něj očekává předpověď budoucího rizika. Riziko lze však dovozovat i na základě jiných skutečností, což je ostatně i standard dovozený na ústavněprávní úrovni, která odmítla, aby znalecký posudek o člověku hrál roli jediného, či výsadního důkazního prostředku. Naopak, vědecké poznatky nejsou ani zdaleka právem využívány pouze pro předpověď budoucího rizika. Můžou např. sehrát stěžejní roli v tom, zda názor dítěte bude brán vážně,³² anebo v tom, jaké podpůrná opatření budou

³⁰ Viz formulaci vymežující důkazní prostředek znaleckého posudku ve všech procesních předpisech.

³¹ Ta bude obsahovat dva předsudky – předsudek o škodlivém jednání a předsudek o spravedlivém trestu. Samozřejmě nelze vyloučit, že v pozadí těchto předsudků může stát předsudek o neschopnosti, nevhodnosti či nehodnosti člověka, ale tento aspekt celého problému již přesahuje rámec tohoto příspěvku.

³² Jako příklad lze uvést např. korektivní zásahy veřejnoprávní ochrany, včetně umístění do uzavřeného zařízení, které bývají přijímány vůči dětem právě na základě jejich odborného zdůvodnění, a to bez ohledu na názor samotného dítěte.

příznána dítěti ve vzdělávání.³³ I v těchto případech je přitom jejich základem moc nikoli v pojetí Arendtové, ale ve smyslu dominance. Mezi tím, kdo disponuje vědeckými poznatky o člověku, a tím, na něž jsou tyto poznatky aplikovány, je výrazná asymetrie, která zbavuje hlas tohoto člověka relevance. Jedná se o situaci, kterou nelze chápat jako politickou svobodu člověka.

Pojetí zákazu zpředmětnění v kategoriích politické filozofie Arendtové by tedy znamenalo vyloučit jako nelegitimní praktiky, v nichž vědecké poznatky o člověku slouží k dovození jeho neschopnosti, nevhodnosti či nehodnosti, stejně jako instituty, které si kladou za cíl ochránit společnost či člověka samotného před budoucím rizikem, které by mohlo vzniknout na základě jeho chování. To se jeví jako opravdu dramatický obrat v naší právní tradici.

Příklady tohoto obratu lze však nalézt i na úrovni pozitivního práva. Zmínit je třeba v tomto ohledu především Úmluvu OSN o právech osob se zdravotním postižením (dále jen „CRPD“), která vychází z tzv. sociálního modelu postižení, který bychom s ohledem na uvedené mohli charakterizovat jako model požadující moc i svobodu od předsudků pro lidi s postižením, a to bez ohledu na míru podpory, kterou z důvodu svého postižení mohou potřebovat. CRPD přitom, na rozdíl od Ústavního soudu či Evropského soudu pro lidská práva, zapovídá opatření, která s vědeckým odůvodněním vyúsťují v omezení člověka s postižením, např. omezení svéprávnosti, zdravotní či sociální detence, nebo používání omezovacích prostředků jako nelegitimní a nikoli neproporcionální.

Závěr

Pojetí zákazu zpředmětnění člověka v kategoriích politické teorie Arendtové přináší radikální obrat v uvažování o legitimitě zásahů do lidských práv člověka. Závěry, dovozené v novější judikatuře Ústavního soudu, která se zákazem zpředmětnění pracuje, mají přitom k těmto kategoriím blízko, stejně jako k moderním pramenům mezinárodního práva lidských práv, jakým je i CRPD.

Toto pojetí by umožňovalo jako nelegitimní vyloučit veškeré zásahy do lidských práv člověka, které by nacházely své zdůvodnění ve vědeckých poznatcích o člověku, anebo které by byly vedeny za účelem ošetření rizika, které z chování člověka může vyplývat společnosti anebo jemu samému. Znamenalo

³³ K tomu viz § 16a zákona č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon).

by to současně rezignaci na jakékoli ošetření těchto situací, které jsme v současnosti zvyklí řešit právě prostřednictvím individuálních zásahů? Domnívám se, že nikoli. Sama Arendtová nabízí cestu, která však není cestou změny člověka, nýbrž cestou změny společenských struktur.³⁴ I v tomto ohledu se protíná s obsahem CRPD, která rovněž odkazuje k nutnosti změně prostředí v podobě zajištění jeho přístupnosti, i postojové,³⁵ pro lidi s postižením.

Arendtová v neposlední řadě zdůrazňuje i roli naděje.³⁶ Bez ní se ve snaze opustit cestu individuálních donucujících zásahů vůči lidem, které společnost vylučuje na základě předsudku o jejich neschopnosti, nevhodnosti či nehodnosti podílu na moci, nelze obejít. Nakonec, absence naděje, zrcadlí se ve snaze ošetřit lidským konáním a lidmi vytvořenými strukturami, včetně práva, všechna potenciální rizika, je právě tím, co vede k uplatňování zpředmětňujících praktik vůči člověku.

Abstract

The contribution of Hannah Arendt's political theory to the understanding of the prohibition of objectification of man as a category of constitutional law: At the crossroads between proportionality and legitimacy

In its case-law, the Constitutional Court opened the way for a ban on the objectification of human beings in the Czech constitutional order. However, the actual content of this prohibition has remained unclear and its impact banal. It has become a call for strict consideration of the specific circumstances of the case under the proportionality test. It is only in later times that decisions of the Constitutional Court have emerged which shift the impact of this prohibition to the level of legitimacy. Hannah Arendt's political theory offers important concepts that can help to elaborate the content of the prohibition precisely in terms of the question of legitimacy. Using her notion of power and prejudice, it is possible to propose an understanding of the prohibition of objectification of man as their political freedom, that is, as their right to share in power and to be free from prejudices that would imply their incapacity, unfitness or unworthiness

³⁴ ARENDT, H. Introduction into Politics. In: KOHN, J. (ed.). *The Promise of Politics*. New York: Schocken Books, 2005, s. 106.

³⁵ K tomu viz čl. 8 CRPD.

³⁶ ARENDT, H. Introduction into Politics. In: KOHN, J. (ed.). *The Promise of Politics*. New York: Schocken Books, 2005, s. 106.

for such a share. Such a conception, however, brings about a radical reversal in the assessment of the legitimacy of the interference with human rights. It necessarily excludes individual interventions based on scientific knowledge of the human being and seeking to treat the future risk that a person's behaviour may pose to society or to themselves. This notion of legitimacy is already emerging in international human rights law, most notably in the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. The space freed up by refraining from the described individual interventions does not necessarily remain empty. It is not only possible, but even obligatory, to concentrate efforts on treating potential risks to society and the individual by focusing on the environment and advocating for its accessibility for everyone.